

Жук Лариса

ОСНОВНІ ЕТАПИ ІСТОРІЇ ГРОШОВИХ ДОКУМЕНТІВ ІЗ БЕЗГОТІВКОВИХ РОЗРАХУНКІВ

Автор розглядає сучасну класифікацію фінансових документів з безготівкових розрахунків та проводить їх документознавчий аналіз. Особливу увагу приділяє дослідженню історичному розвитку таких видів документа як вексель та платіжна електронна картка.

Ключові слова: фінансова документація, безготівкові розрахунки, фінансова діяльність, документування, вексель, платіжна картка.

Автор рассматривает современную классификацию финансовых документов по безналичным расчетам, и осуществляет их документоведческий анализ. Особое внимание уделяется исследованию исторического развития таких видов документов как вексель и платёжная электронная карточка.

Ключевые слова: финансовая документация, безналичный расчет, финансовая деятельность, документирование, вексель, платёжная карточка.

It is reviewed a modern classification of financial documents of non-cash payments and made its science on documents analysis in the article. The special attention is given to a historical development of such kind of the document as the bill and to payment electronic cards.

Key words: the financial documentation, non-cash payments, financial activity, documenting, the bill, a payment card.

Сучасна класифікація грошових документів із безготівкових розрахунків вирізняє серед них такі основні види: 1) платіжні доручення; 2) платіжні вимоги-доручення; 3) платіжні вимоги на примусове списання; 4) векселі; 5) платіжні картки; 6) документи з безготівкових розрахунків у формі акредитива; 7) документи з безготівкових розрахунків у формі розрахункових чеків; 8) меморіальний ордер.

Традиційно ці документи є об'єктом дослідження економічної науки, зокрема при вивченні проблем організації грошового обігу, безготівкових розрахунків, банківської справи тощо. Водночас цілком зрозумілим також є зростання інтересу до грошових документів документознавства, що розглядає їх як елементи банківської й фінансової документації або особистих (персональних) грошових документів (наприклад, чеки, платіжні картки). Причому така спрямованість навіть не виходить за межі усталеного об'єкта традиційного документознавства – управлінської документації, оскільки банківська й фінансова документація є її складниками. Безперечно, існує певна дискусійність пропозицій документознавців, що, зокрема, стосується класифікації грошових документів, процесів їхнього функціонування. Наприклад, російський дослідник С. Семілетов до особливих видів документів відносить не тільки так звані «цінні папери», а й гроші, як в паперовій, так і монетній формі¹. Комунікаційні аспекти так званого «бездокументарного обігу цінних паперів» з позицій документознавства розкрито у роботах Є. Плешкевича². З іншого боку, особливо актуальним є дослідження з позицій документознавства грошових документів із безготівкових розрахунків, оскільки окремі види їх існують виключно в електронній формі і нині фактично демонструють чи не єдиний приклад (принаймні в Україні) реального електронного документообігу. Вивчення зазначених документів має здійснюватись комплексно із врахуванням усіх напрямів документознавчого аналізу, зокрема, крім опрацювання проблем сучасного стану створення та функціонування, також визначення основних етапів історичного розвитку грошових документів із безготівкових розрахунків³.

Генезис грошових документів із безготівкових розрахунків відбувався вже на першому етапі розвитку документа як типового об'єкта у найдавніших державах світу. Йдеться передусім про документування кредитних відносин⁴. Боргові розписки, інші кредитні документи були першим етапом розвитку такого сучасного виду документа як вексель. Боргові розписки характерні вже для країн Стародавнього Сходу. Зокрема, у Стародавньому Вавилоні у III–II тис. до н. е. боргова розписка мала відповідну спеціальну назву як вид документа (таблички)⁵. Поняття **відсоткових ставок з позичок** застосовують наприкінці III – на початку II тис. до н. е. в асирійській торговій факторії Каніші, розташованій в Хеттії⁶. Крім факту досить значного так званого «перекидання коштів» з Месопотамії до Малої Азії і отримання прибутків у зворотному напрямі, що часто здійснювалося за допомогою документів без участі готівки, історики відзначають поширеність боргових угод місцевого населення з асирійськими купцями⁷.

У Стародавній Греції класичного періоду роль кредиторів-банкiрів часто виконували так звані мiняли (трапедзити), що обмiнювали у мiсцях торгiвлi грошi рiзних грецьких полiсiв на мiсцевi. Мiняли рiзних мiст були пов'язанi мiж собою фiнансовими вiдносинами. Власне причини i схема кредитування були такими ж, як i в попереднi часи. Нестача наявних грошей, а також розумiння небезпеки тривалих переходiв призводили до того, що купець одержував розписку вiд одного мiняли у тому, що вiн в iншому мiстi одержить грошi в борг у мiсцевого мiняли, а потiм з цiєю розпискою мiняла зможе повернути собi грошi з вiдсотками у того, хто надав розписку. За своєю суттю така розписка була переказним векселем. В елiнiстичнi часи значно збiльшується кiлькiсть незаможного населення, що живе за рахунок постiйних позичок i часто знайденi археологами особистi архiви представникiв нижчого прошарку вiльного грецького населення (наприклад, в Єгiпті) представленi переважно невеликими зiбраннями саме таких боргових документiв*.

Зазначенi вище переказнi векселi набули широкого поширення в середнi вiки в Италії iз середини XII до середини XVII ст., коли (завдяки ролi таких мiст як Генуя, Венеція, Лукка та iн.) вона вважалася центром торговельноi i фiнансовоi дiяльностi. Саме тому, деякi дослiдники вважають Италію батькiвщиною векселiв. Якщо спочатку вексель гарантував одержання готiвки в iншому мiстi, то пiзніше вiн став виступати фактом обмiну товару на грошi, якi продавець одержував пiзніше з врахуванням або без врахування затримки – безвiдсотковий i вiдсотковий векселi. Стимулом застосування векселя був розвиток торгiвлi i поширення проведення ярмаркiв, наприклад у мiстах Шампанi (XIII ст.), Бургундiї, Безансона (XIV–XVI ст.).

До кiнця XVI – початку XVII ст. вексель формується як вид банкiвського документа, усталеною стає практика його застосування, що закрiплюється у першому вексельному статутi, прийнятому в италійському мiстi Болонья (1569).

З початку XVII ст. вексель набуває також iншої функцiї – рухливостi, переказуваностi. Вiн стає документом здатним переходити вiд однiєї особи до iншої, змiнювати (за згодою осiб-учасникiв) утримувача, може перейти вiд одного боржника до iншого. Зазначену властивiсть вексель набуває в умовах, коли вiн стає надбанням усього торгового, а потiм i неторгового люду.

Цей перiод у розвитку векселя – є перiодом передачi прав за векселем iншiй особi, яка гарантує платiж за даним документом. Момент передачi фiксувався шляхом особливого напису, нанесеного на зворотнiй сторонi векселя. Така передача мала назву – **iндосамент**. Центрами його поширення стають вже iншi країнi-лiдери торгiвлi i фiнансiв – Франція, а потiм Голландія, Нiмеччина й Англія. Перша звiстка про iндосамент вiдноситься до початку XVII ст. (в актi Неаполя 1607 р., де мiститься заборона iндосаменту). Iндосамент остаточно визнаний i повноправно закрiплений в ордонансi Людовика XIV (1673) i дещо раніше (у 1662 р.) у зразковому для того часу вексельному статутi Лейпцигу (Саксонія).

Iндосамент визволив вексель iз рук банкiрiв i передав його в розпорядження торговцiв як знаряддя торгового кредиту. Вiдтепер головна функцiя векселя – покривати платежi, вiдстроченi (кредитованi) при покупцi товарiв, i таким чином сприяти обiгу грошей.

У Нiмеччину вексель був привнесений з Италії та Франції. Италійський вплив можна побачити не тiльки в термiнології старих вексельних статутiв Нiмеччини, але також i в тому, що в Лейпцизi ще в 1711 р. бiржовий бюлетень вексельних курсiв складався италійською мовою. Вексель з'явився в Нiмеччинi поза тими обставинами та поза тiєю технологiчно, в яких вiн виник в Италії, а потiм розвивався у Франції. На цей перiод вексель мав такi характернi ознаки: а) це письмове документоване грошове зобов'язання; б) зазначене зобов'язання має термiн виконання i гарантовану вiдповiдальнiсть за невиконання; в) такi ознаки може мати будь-який борговий документ, досить лише позначити його векселем. Тобто назва виду документа – вексель, забезпечувала перетворення у нього будь-який письмовий документ, що мiстить письмове зобов'язання на грошi.

Подальшi розвиток вексельних вiдносин було зафiксовано у французькому нормативно-правовому актi – Code de commerce (1808), також у Загальнонiмецькому вексельному статутi 1847 р., що став взiрцевим для сучасних йому вексельних статутiв, зокрема i в Російській iмперії.

У Російській державi вексель почав застосовуватись за часiв Петра I, який через безладдя пошти та небезпечнiсть дорiг знайшов можливим впровадити цi грошовi документи для переказу казенних грошей з одного мiста в iншi мiста за участю купцiв. Вже при Петрi II (1729) було видано нiмецькою та російською мовами першiй у Російській iмперії вексельний статут. У ньому векселi подiлено на казеннi та приватнi. В основу цього статуту покладено сучаснi йому нiмецькi вексельнi статuti, iз яких запозичено низку норм i майже всю термiнологію вексельноi технології. Основну увагу в Статутi 1729 р. придiлено переказному векселю i лише додатково вiдзначено

елементи правового становища простого векселя. Визнавалося за необхідне у тексті векселя вказувати валюту, тобто отримання еквіваленту боргового зобов'язання товаром або грошима. Векселями дозволялося зобов'язуватися купцям і особам, які вступали у договірні відносини з ними.

Характерними рисами російського вексельного обігу в період після скасування кріпосного права (1861) і до жовтневого перевороту (1917) були:

1. На початку тривалість векселів встановлювалася здебільшого строком на 3, 6, 12 місяців, а інколи і більше. З розвитком промисловості та широким застосуванням векселів підприємцями строки стали зменшуватися.

2. Встановлювалася крупна валюта вексельних сум. З початком ХХ ст. вона стала зменшуватися, тому що векселі почали широко використовуватися у дрібній торгівлі.

3. Зберігалася перевага у вексельному обігу простих векселів. Переказні векселі здебільшого використовувалися у зовнішньоекономічному обороті.

4. Велика питома вага банківського капіталу переважала в кредитуванні вексельного обігу.

Статут про векселі 1902 р. був останнім вексельним статутом Російської імперії. Після жовтневого перевороту 1917 р. він втратив силу поряд з усіма іншими законами попереднього періоду. Однак, потреба у векселях відчувалася навіть під час «військового комунізму» і вони випускалися за старими зразками (на вексельному папері для боргових зобов'язань). Згодом такі векселі радянські суди визнали лише як боргові розписки. В СРСР векселі як внутрішньообігові грошові документи не застосовувалися, хоча він приєднався до Женевської конвенції 25 листопада 1936 р. Проте ні Положення «Про переказний і простий вексель» та інші документи Женевської конвенції 1930 р. не стали підставою щодо відновлення вексельного обігу в колишньому Радянському Союзі. Тоді вексель називали «буржуазним» цінним папером. Лише 19 червня 1990 р. Постановою Ради Міністрів СРСР «Положення про цінні папери» № 590 вексель було реабілітовано, але правового забезпечення для використання у внутрішньогосподарському обігу він так і не набув³⁰.

Нині у світі існує система вексельного права, що охоплює сукупність міжнародних законів, норм і правил обігу та емісії векселів, основою яких є Женевські вексельні конвенції 1930 р. Держава, яка приєдналася до міжнародної конвенції чи міжнародної угоди, тільки тоді коректно формує свою нормативну базу, якщо її законодавство не суперечить положенням міжнародної конвенції чи угоди. Країни з розвинутою ринковою економікою підтримують і стимулюють розвиток векселя – грошового документа, що застосовується в безготівкових розрахунках, де він є провідним платіжним інструментом та найбільш капіталізованим цінним папером.

Законодавство різних країн формулює різні вимоги до функціонування векселів, однак усі вони вимагають обов'язкової наявності вексельних реквізитів, тобто тих інформаційних елементів, що разом складають вексельне зобов'язання і перетворюють його з простого боргового зобов'язання у вексельні. У більшості країн національними банками встановлено форми векселів – вексельні формуляри, що мають лише значення зразка. Відступ від форми за умови дотримання під час оформлення векселя усіх вимог та реквізитів не впливає на рішення про його правоздатність.

Україна входить у систему вексельного права, що заснована на Женевських вексельних конвенціях 1930 р. На сьогодні розвиток векселів в Україні є недостатнім. Незважаючи на те, що українське вексельне законодавство підпорядковане нормам міжнародного права (нормам достатньо жорстким і розрахованим на розвиток традицій вексельного ділового обороту), в сучасній Україні практично повністю відсутні традиції вексельного обігу і тільки почалося відродження практики застосування векселів. На нашу думку, необхідно розробити національний вексельний кодекс, складові якого відповідали б вимогам Женевських конвенцій. Зокрема, в Україні векселі оформлюють на спеціальних бланках, уніфікована форма яких встановлена законодавчо. Тобто наявність усіх реквізитів на звичайному аркуші паперу не перетворюють його на вексель, не наділяють його вексельною правоздатністю, на відміну від інших країн, де назва виду документа «вексель» з усіма необхідними реквізитами та підписом зобов'язаних осіб перетворює будь-який папір на вексель (англо-американська система вексельного обігу не вимагає навіть позначення «вексель»).

Наприкінці ХХ ст. всі країни світу перейшли до нового виду грошових документів – платіжні електронні картки, що пов'язано із поняттям електронних грошей.

Електронні гроші – це інформаційні потоки умовних грошей, за допомогою яких здійснюються безготівкові розрахунки між суб'єктами господарювання з використанням сучасних комп'ютерних систем та мають здатність переносити вартість не тільки у просторі, але й у часі³¹. Проблема

вдосконалення документів із безготівкових розрахунків особливо загострилася в Україні в 1991–1993 рр. У цей час розрахунки між банками проводились за допомогою паперових платіжних документів – телеграфних та поштових авізо. Строк проходження їх тривав до двадцяти днів. Контроль за проходженням платежів здійснювали обчислювальні центри шляхом надсилання до банку відповідного документа («табуляграми»). Таким чином, процес розрахунків супроводжувався затримкою платежів, надмірним відверненням коштів підприємств у розрахунки, зростання неплатежів суб'єктів господарювання фінансовими втратами внаслідок частих підробок платіжних документів. Це спонукало Україну до пошуку нових форм і методів розрахунків.

На початку 1990-х рр. Україна постала перед проблемою щодо реорганізації державної фінансової системи, коли світові держави продовжували вдосконалювати різноманітні форми систем електронних платежів. Систему безготівкових розрахунків потрібно було зробити наближеною до сучасного міжнародного рівня розрахунків. Використання накопиченого за радянський період досвіду виявилось малоефективним, оскільки нові умови економічного розвитку України, новий характер відносин банків з підприємствами та галузями народного господарства накреслили перед банківською системою нові завдання, серед яких – проблема розбудови системи електронних розрахунків, які б прискорили міжбанківські розрахунки та підвищили їхню надійність та безпеку.

Враховуючи важливість цієї проблеми, Національний банк України (НБУ) наприкінці 1992 р. розробив «Концепцію створення системи електронного грошового обігу», яка була розглянута банками України та затверджена Правлінням НБУ. Систему електронних міжбанківських розрахунків НБУ розробив та впровадив у 1992–1993 рр. На повну потужність система електронних платежів запрацювала з першого січня 1994 р. Це був перший крок до виведення з документообігу поштових і телеграфних авізо та забезпечення електронного проходження платежів упродовж одного дня. Отже, серед безготівкових розрахункових документів виник електронний платіжний (розрахунковий) документ.

Електронний розрахунковий документ – це банківське повідомлення, яке:

- має визначений формат;
- містить інформацію про перерахування коштів та інші встановлені реквізити;
- зберігається на магнітних носіях або інших засобах зберігання («електронної інформації») у вигляді фрагмента бази даних або файлу;
- захищене спеціалізованими засобами захисту електронної інформації;
- передається електронними засобами зв'язку.

Реквізити електронного документа можна поділити на дві групи:

- реквізити власне платіжного документа, перелік та зміст яких визначається для кожної конкретної форми платіжного документа (платіжного доручення, платіжної вимоги, чека тощо);
- технологічні реквізити, перелік та зміст яких визначаються електронною платіжною системою, що опрацьовує ці документи.

Електронні платіжні системи, що діють нині в Україні, використовують в основному такі документи – платіжні доручення та платіжні вимоги. При проектуванні системи електронних платежів за основу було взято зміст паперового платіжного доручення, чинного на той час у країні.

Інші системи електронних розрахунків України (внутрішньобанківські системи, системи «клієнт-банк») мають забезпечувати зв'язок із системою електронних платежів. Тому формати та зміст електронних документів, що використовують у цих системах, мають забезпечувати повноцінний **інтерфейс** (сукупність програмних засобів які забезпечують взаємодію всіх програм) цих систем із системою електронних платежів. Отже, в документах цих систем мають бути передбачені всі реквізити для того, щоб вони могли бути перетворені у формат платіжних документів системи електронних платежів з наданням усієї необхідної для системи електронних платежів інформації.

¹ Семилетов С. И. Группы и отдельные виды типовых документов, форма их представления в социальной сфере: подходы и их классификации // Делопроизводство. – 2003. – № 1. – С. 11.

² Семилетов С. И. Группы и отдельные виды типовых документов, форма их представления в социальной сфере: подходы и их классификации (окончание) // Делопроизводство. – 2003. – № 2. – С. 30.

³ Див., напр.: Пешкевич Е. А. Бездокументарный документ: начало нового этапа в развитии коммуникаций // Библиотекосназство. Документосназство. Информология. – 2007. – № 1. – С. 47–49.

⁴ Кулешов С. Г. Проект концепції розвитку документознавства в Україні (матеріал до обговорення) // Архівознавство. Археографія. Джерелознавство: Міжвід. зб. наук. праць. Вип. 9. – К., 2007. – С. 88–89.

⁵ Демківський А. В. Вексельний обіг в Україні: Навч. посібник. – К., 2003. – 512 с.

- ⁶ Дандамаев М. А. Вавилонские писцы. – М.: Наука, 1983. – С. 22
- ⁷ Янковская Н. Б. К проблеме оптовой торговли Каниша (XIX в. до н. э.). УТТАТУ мельчайшая денежная единица // ВДИ. – 1986. – № 2. – С. 18.
- ⁸ Садаев Д. Ч. История Древней Ассирии. – М.: Наука, 1979. – С. 47–48.
- ⁹ Див.: Источниковедение Древней Греции (эпоха эллинизма): Учебное пособие / Под ред. проф. В. И. Кузищина. – М.: Изд-во Моск. ун-та., 1982. – С. 172.
- ¹⁰ Демківський А. В. Вексельний обіг в Україні... – С. 7–68, 70–73.
- ¹¹ Кириченко О. А., Міщенко В. І., Щербань В. П. Банківський менеджмент: Підручник. – К.: Знання, 2005. – 831 с.